

και ο μαρξισμός έχουν σαφή εδαφικά όρια, όπως και η Χριστιανοσύνη και το Ισλάμ στο Μεσαίωνα, αλλά ο εθνικισμός είναι μια διεθνής ιδεολογία» (Billig 1995: 22).

Η τρίτη ερμηνεία για την επικράτηση του εθνικισμού είναι πολιτική και αφορά στο κράτος και το ρόλο και λειτουργία του στη νεωτερικότητα –ερμηνεία που σχετίζεται και με τους λόγους που συνέβαλλαν στην αρχική ανάδειξή του. Ανάμεσα στις οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που μετέβαλλαν το κράτος, αυτή που μας αφορά κυρίως σε αυτό το σημείο είναι η ενοποίηση των κοινωνικών, οικονομικών, διοικητικών, δικαστικών και πολιτικών αρμοδιοτήτων των τοπικών και περιφερειακών αρχών σε αντίστοιχες κεντρικές (δηλαδή κρατικές) αρχές και υπηρεσίες. Στην προ-νεωτερική εποχή το κράτος δεν υπήρχε ή νοούνταν ως μια κεντρική αρχή που ήταν όμως αποκομμένη από τις κατακερματισμένες τοπικές κοινότητες και περιφέρειες. Οι τελευταίες είχαν σχετική αυτονομία αναφορικά με τις κοινωνικές, διοικητικές και άλλες λειτουργίες, και η κεντρική αρχή είχε έναν απομακρυσμένο ρόλο ως φόρο-εισπράκτορας. Η ανάδειξη και ο εκσυγχρονισμός του κράτους σύμφωνα με τις νέες συνθήκες της νεωτερικότητας, και κυρίως με την άνοδο της αστικής τάξης και του εμπορίου, επέβαλε την αλλαγή της παραπάνω σχέσης ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια. Το κράτος διείσδυσε στην περιφέρεια και συνένωσε τις τοπικές αρχές και λειτουργίες τόσο μεταξύ τους όσο και με το ίδιο το κράτος, δηλαδή υπήρξε μια οριζόντια και μια κάθετη ενοποίηση. Έτσι, ο πολιτικός, οικονομικός κ.ο.κ. σχεδιασμός οργάνωσης της κοινωνίας έγινε κοινός για τις επιμέρους τοπικές αρχές, αφού εκπορευόταν από μια κεντρική αρχή· η έννοια του τοπικού και του κεντρικού άλλαξε, και ο συνειρισμός των εννοιών διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τη φεουδαρχική εποχή.

Εκτός από τις τοπικές/περιφερειακές αρχές, υπηρεσίες και αρμοδιότητες που συνένωσε το κράτος, έπρεπε να συνενώσει και τις τοπικές κοινωνίες ούτως ώστε να μπορεί να ασκήσει τις λειτουργίες του και να νομιμοποιήσει την εξουσία του απέναντι σε όλες αυτές τις τοπικές ομάδες που ως τότε είχαν αυτονομία αλλά και ήταν οριοθετημένες μέσα από μια κοινή τοπική συνείδηση και ταυτότητα. Έτσι, το κράτος συνένωσε και αυτές τις κοινότητες σε μια κοινή και μεγάλη ‘κοινότητα’, την κοινότητα του έθνους. Το έθνος και ο φαντασιακός προσδιορισμός του ως κοινότητας μέσω του εθνικισμού έδωσε δύναμη στο κράτος, ώστε να συστηματοποιήσει και να συγχρονίσει τους διάφορους τοπικισμούς και τοπικές ταυτότητες σε έναν ‘τοπικισμό μεγάλης κλίμακας’ (εθνικισμός) και σε μια κοινή ενιαία ταυτότητα για όλα τα μέλη της επικράτειάς του –ή τουλάχιστον γι’ αυτά που πληρούσαν τις πολιτισμικές προϋποθέσεις. Με αυτή την έννοια ο εθνικισμός είναι μια εγγενής συνθήκη της νεωτερικότητας, στο βαθμό που βασικό χαρακτηριστικό της τελευταίας είναι και η δημιουργία

ή μεταβολή του κράτους στο γνωστό μας σύγχρονο κράτος, το εθνικό κράτος –έξ ου και ο τίτλος εποχή του εθνικισμού σε αυτό το κεφάλαιο. Να προσθέσουμε στα παραπάνω και την αυξανόμενη συμμετοχή των μαζών στην πολιτική (mass politics), η οποία συνέπεσε ή, μάλλον, προκλήθηκε από τη δημιουργία του σύγχρονου κράτους. Η δημοκρατικοποίηση των πολιτικών διαδικασιών και η μαζική συμμετοχή, σε συνδυασμό με την ανάδειξη μιας εξουσίας σε κρατικό επίπεδο, οδήγησαν στη χειραγώγηση των μαζών μέσω του εθνικισμού. Η ανάδειξη της κρατικής εξουσίας άρχισε να στηρίζεται, εν μέρει, στην επιχειρηματολογία της εθνικής εκπροσώπησης, δηλαδή της αυξημένης αποτελεσματικότητας της εξουσίας που θα προερχόταν από τον ίδιο το λαό για να υπηρετήσει τα συμφέροντά του. Το εθνικό συμφέρον λειτούργησε λοιπόν ως ένα ιδεολογικό αποκύημα που συγκάλυπτε τα επιμέρους συμφέροντα, στο όνομα του κοινού και υπέρτατου εθνικού συμφέροντος.

Συνεπώς, το σύγχρονο κράτος ήταν ο καθοριστικός παράγοντας όχι μόνο της επιτυχίας της εθνικιστικής ιδεολογίας αλλά και της ανάδειξής της. Επιπλέον, ήταν αυτό που συνένωσε τις ποιοτικά παρόμοιες, αλλά πολιτικά και κοινωνικά διαφοροποιημένες, επιθυμίες και ταυτότητες σε ‘μία κοινότητα’ και ‘μία ταυτότητα’. Αυτή η διαδικασία ενίσχυσε τα συναισθήματα που προέρχονταν από την ταύτιση με μια οικεία ‘κοινότητα’ σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας του σημαντικού και αυξημένου αριθμού ατόμων που πλέον μοιράζονταν το ίδιο συναίσθημα, επιθυμία ή στόχο¹⁶. Αυτό οφείλεται στη ‘συναισθηματική μεταδοτικότητα’, που αναφέρθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, σύμφωνα με την οποία η ‘επικοινωνία’ των συναισθημάτων, ειδικά από πολλούς ανθρώπους, εντείνει τη συναισθηματική φόρτισή τους.

Η ερμηνεία της επιτυχίας του εθνικισμού λόγω της εμφάνισης του σύγχρονου κράτους φαίνεται εν τούτοις να περιορίζεται από δύο εγγενείς προϋποθέσεις της ίδιας αυτής ερμηνείας. Η μία είναι ότι μπορεί να εφαρμοστεί ως ερμηνεία μόνο στις περιπτώσεις εθνικισμών όπου υπάρχει ένα κράτος, και η άλλη ότι το κράτος που υπάρχει πρέπει να έχει ακολουθήσει μια πορεία εκσυγχρονισμού, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Παρ’ όλα αυτά, οι προϋποθέσεις αυτές, που λογικά φαίνεται να περιορίζουν την τρίτη αυτή ερμηνεία, ταυτόχρονα την επιβεβαιώνουν και ενισχύουν την ακρίβειά της. Η επιβεβαίωση που αναφέρω είναι εμπειρική: ο εθνικισμός αναδύθηκε κατ’ αρχάς και ήταν ιδιαίτερα ισχυρός ακριβώς σε εκείνες τις περιοχές και χρονικές περιόδους που οι παραπάνω προϋποθέσεις ίσχυαν για πρώτη φορά. Αν εξετάσουμε προσεκτικά την ιστορία του εθνικισμού, θα παρατηρήσουμε ότι πρωτοεμφανίστηκε και ισχυρο-

16. Άλλος λόγος ήταν η συστηματικοποίηση των διαδικασιών της ταύτισης από το κράτος, στον οποίο θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

ποιήθηκε στη (Δυτική) Ευρώπη, ειδικά εκεί όπου υπήρχε ένα κράτος στη διαδικασία του νεωτερικού εκσυγχρονισμού, και ένα εθνικό κράτος στη συνέχεια. Στην Ευρώπη άλλωστε δημιουργήθηκαν τα πρώτα εθνικά κράτη, και εκεί πρωτοδιατυπώθηκε και σε θεωρητικό επίπεδο η ιδεολογία του εθνικισμού. Να διευκρινιστεί, βέβαια, ότι η ιδεολογία του εθνικισμού δεν διατυπώθηκε αρχικά ως μια συνεκτική θεωρία, όπως τη συστηματοποιούμε σήμερα, αλλά σημαντικοί στοχαστές της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού με τις απόψεις τους έθεταν το λιθαράκι για τη συγκρότηση του εθνικισμού –από τον Machiavelli μέχρι τον Kant, και από τον Rousseau μέχρι τον Hegel.

Η ύπαρξη του κράτους, συνεπώς, συνέβαλε στην κυριαρχία του εθνικισμού καθώς διέθετε τα μέσα για την εφαρμογή και συστηματοποίηση των επιλογών του ή, μάλλον, νομιμοποιούσε μέσω αυτού τις επιλογές και τους σκοπούς του. Αυτή η κυριαρχία στην Ευρώπη, στη Δύση θα λέγαμε γενικότερα, υπήρξε το θεμέλιο για τη γενικότερη επικράτησή του και σε άλλες περιοχές του κόσμου στη συνέχεια, ανεξάρτητα από την ύπαρξη κράτους. Η ιδεολογική του επικράτηση στη Δύση, που ήταν οικονομικά και πολιτικά κυρίαρχη, είχε ως αποτέλεσμα, αφενός τη διεθνή αναγνώριση και επιδίωξη του εθνικού κράτους και αφετέρου την ιδεολογική κυριαρχία του εθνικισμού παγκοσμίως. Η απο-αποικιοποίηση που έλαβε χώρα μαζικά στη διάρκεια του 20ού αιώνα συνέπεσε με τοπικά κινήματα που διεκδικούσαν και αυτά το δικό τους κυρίαρχο κράτος, καθ' εικόνα και ομοίωση των κρατών που ως τότε επέβαλλαν πάνω τους την κυριαρχία τους. Επιπλέον, πολλά από αυτά τα κινήματα καθοδηγούνταν από ηγεσίες με δυτική μόρφωση και επιρροή. Συνεπώς, ο εθνικισμός έγινε αναπόφευκτα ένα 'εξαγωγίμο' προϊόν, που η επιτυχία της εξαγωγής αυτής προσδιορίστηκε από την ιδεολογικο-πολιτική κυριαρχία των χωρών στις οποίες πρώτα 'καταναλώθηκε' και κυριάρχησε. Αλλά σε αυτό θα αναφερθούμε εκτενέστερα στην επόμενη ενότητα.

Όπως αναφέραμε, η ύπαρξη του νεωτερικού κράτους συνέβαλε όχι μόνο στην κυριαρχία του εθνικισμού, αλλά και στην αρχική δημιουργία και ανάδειξή του. Θα ήταν χρήσιμο, λοιπόν, να δούμε συνοπτικά τους λόγους που συνέβαλαν στην εμφάνιση του εθνικισμού στη νεωτερική εποχή και στην ανάδειξή του σε κυρίαρχη ιδεολογία.

Η εμφάνιση του εθνικισμού στη νεωτερική εποχή

Η εμφάνιση και μεταβολή του κράτους στη νεωτερική εποχή ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας της ανάδειξης του εθνικισμού, όπως επίσης και της κυριαρχίας του. Ποιοι άλλοι λόγοι έχουν συντελέσει στην εμφάνιση της εθνικι-

ψωση της αξίας της αυτοδιάθεσης στην κορυφή των ηθικών και πολιτικών αξιών. Διάφοροι φιλόσοφοι μετά τον Kant θεώρησαν ως συνέπεια ότι το κράτος έχει μεγαλύτερη αξία από το άτομο και ότι η συνένωση των δύο αποτελεί την πραγμάτωση της ατομικής ελευθερίας. Έτσι, σταδιακά, η θεωρία του Kant κατέληξε στο αξίωμα του Fichte ότι «η πραγματική ατομική ελευθερία μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο σε ένα κράτος που θα ρυθμίζει μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια τη ζωή των πολιτών του», όπως αναφέρει ο Kedourie (1994: 31). Με αυτές, μεταξύ άλλων, τις διανοητικές επιρροές δημιουργήθηκε και ενδυναμώθηκε ο εθνικισμός.

Διάφοροι άλλοι παράγοντες έχουν επισημανθεί από τους μελετητές του εθνικιστικού φαινομένου, όπως το τέλος της θρησκευτικής κυριαρχίας και των δυναστικών βασιλείων, η επίδραση των πολέμων στη διαμόρφωση των εθνοτήτων, η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης κλπ. Όλοι οι λόγοι που έχουν προταθεί έχουν ένα σημαντικό βαθμό εγκυρότητας και μπορούν να ερμηνεύσουν την εμφάνιση του εθνικισμού· όμως, δεν μπορούν να προσφέρουν μια επαρκή ερμηνεία από μόνοι τους και, κυρίως, σε όλες τις περιπτώσεις. Αν πάρουμε το κριτήριο της εκβιομηχάνισης, λόγου χάριν, θα δούμε ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου έχουν κάνει την εμφάνισή τους εθνικιστικά κινήματα, και μάλιστα επιτυχή, σε χώρες που πολύ απείχαν από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης (π.χ. Ελλάδα): έτσι, μένει χωρίς ερμηνεία η εμφάνιση του εθνικισμού ή και η εγκαθίδρυση εθνικών κρατών σε χώρες που εξακολουθούσαν να στηρίζονται στην αγροτική παραγωγή. Στην πραγματικότητα, τα ερμηνευτικά κριτήρια των προαναφερθέντων μελετητών έχουν μεγαλύτερη αναλυτική αξία σε σχέση με την αρχική εμφάνιση του εθνικισμού στη Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, παρά με τη δευτερογενή αναπαραγωγή του. Πρόκειται για την ίδια περίοδο που παρατηρούμε τις τεράστιες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές που έδωσαν ώθηση στη μετάβαση στη νεωτερικότητα –σε αυτές περιλαμβάνονται και όλα τα προαναφερθέντα κριτήρια, όπως ο καπιταλισμός, η τυπογραφία, η μαζική δημοκρατία κλπ. Το ποιο από αυτά τα κριτήρια ήταν το πιο σημαντικό πιστεύουμε ότι πρέπει να απαντηθεί σε σχέση με τις ιδιαίτερες συνθήκες που υπήρχαν στο κάθε κράτος, καθώς αυτές οι συνθήκες διαμορφώνουν το ξεχωριστό πλαίσιο αναφοράς για την κάθε περίπτωση και συνεπώς ένα κριτήριο μπορεί να είναι πρωτίστης σημασίας σε μια χώρα αλλά δευτερεύουσας σε μια άλλη.

Διαπιστώνεται ότι όλοι οι παράγοντες που αναφέρθηκαν έχουν μια γενική εγκυρότητα αλλά και μια αναλυτική ακρίβεια που εφαρμόζεται ανά περίπτωση. Ένα γενικότερο συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί αυτή η ανάλυση είναι ότι πρέπει να διαχωρίσουμε την *πρωτογενή εμφάνιση* του εθνικισμού από τη *δευτερογενή αναπαραγωγή* του. Στην πρωτογενή εμφάνιση του εθνικισμού, δηλα-

δή κατά τον 17ο και 18ο αιώνα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής, οι μετασχηματισμοί του κράτους (όπως τους περιγράψαμε παραπάνω σχετικά με την επιτυχία και κυριαρχία του εθνικισμού) ήταν καταλυτικοί για την ανάδειξη της εθνικιστικής ιδεολογίας και τη διάδοσή της. Μέσα στο πλαίσιο των κρατικών λειτουργιών, η συστηματοποίηση και διάδοση μιας γλώσσας, από τη μία, και η μαζική συμμετοχή στην πολιτική, από την άλλη, ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Και οι δύο αυτές διαδικασίες, όμως, δεν θα είχαν την ίδια επίδραση αν απουσίαζε ένα κεντρικό κράτος. Συνεπώς, η ανάδειξη του σύγχρονου νεωτερικού κράτους ήταν καταλυτική για τη δημιουργία του εθνικισμού. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι το κράτος στη νεωτερικότητα αναφέρεται και ως εθνικό κράτος ή 'έθνος-κράτος'.

Όπως και κάθε πολιτική ιδεολογία και φαινόμενο, έτσι και ο εθνικισμός δεν είναι ένα στατικό γεγονός, αλλά ακολουθεί μια εξελικτική πορεία. Αυτό σημαίνει ότι στην πορεία του χρόνου οι προϋποθέσεις εμφάνισής του διαφοροποιήθηκαν σε κάποιο βαθμό. Έτσι, λοιπόν, κατόπιν της πρωτογενούς του εμφάνισης ο εθνικισμός εξαπλώθηκε και επηρέασε τη διαμόρφωση πολιτικών κινήματων και πρωτοβουλιών και αλλού –ή μάλλον παντού. Η δευτερογενής αναπαραγωγή του εθνικισμού ήταν το αποτέλεσμα δύο κυρίως γεγονότων. Πρώτον, η εγκαθίδρυση εθνικών κρατών που πραγματοποιήθηκε στη Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική έκανε την αρχή της αυτοδιάθεσης πολιτικό κανόνα, πλαισιωμένο με διανοητική υποστήριξη και θετική αξιολόγηση. Δεύτερον, η οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία των πρωτοεγκαθιδρυμένων εθνικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης είχε ως αποτέλεσμα την επιρροή ή και επιβολή των ιδεών και πρακτικών τους σε άλλα σημεία και περιοχές του κόσμου. Δηλαδή, ο εθνικισμός μεταφέρθηκε στην 'περιφέρεια'. Αυτό συνέβη με διάφορους τρόπους, όπως: μέσω της επίδρασης της εθνικιστικής ιδεολογίας στις ελίτ χωρών της 'περιφέρειας' που είχαν δυτική εκπαίδευση· μέσω της υποστήριξης δυτικών κρατών σε εθνικιστικά κινήματα που αξίωναν το δικό τους κράτος· μέσω της έμμεσης επιρροής των χωρών που έθεταν το πρότυπο, το κανονιστικό μοντέλο διεθνούς αναγνώρισης· και μέσω των άμεσων πολιτικών των χωρών αυτών στις περιοχές όπου είχαν αποικίες.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η υποστήριξη της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Ρωσίας που υποστήριξαν ενεργά το κίνημα της εθνικής ανεξαρτησίας στην Ελλάδα το 1821, ένα κίνημα που ξεκίνησε με πρωτοβουλία μορφωμένων εμπόρων και διανοουμένων που είχαν κυρίως 'δυτική μόρφωση'. Η υποστήριξη αυτή δεν είναι άσχετη με το θετικό για την Ελλάδα αποτέλεσμα ενώ, βεβαίως, δεν κινητοποιήθηκε για την 'υποστήριξη του κανονιστικού προτύπου του εθνικού κράτους', αλλά για ιδιοτελείς σκοπούς. Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η διαμάχη στη Ρουάντα, η οποία ξεκίνησε και υπονομεύτηκε από την υποκειμενική

ερμηνεία και χειραγώγηση των Hutu και Tutsi από το Βελγικό αποικιοκρατικό καθεστώς: οι Hutu και Tutsi ήταν δυο διαφορετικές κοινωνικές και παραγωγικές τάξεις της Ρουάντας, που επικοινωνούσαν και βρισκόντουσαν σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Το Βελγικό αποικιακό κράτος όρισε και παρουσίασε αυτές τις παραγωγικές τάξεις ως δύο διαφορετικές εθνοτικές ομάδες με αντικρουόμενα συμφέροντα. Έτσι, δημιουργήθηκε μια εθνικιστικού τύπου διαμάχη λόγω της προβολής των προσλήψεων και προκαταλήψεων μιας άλλης, διαφορετικής κοινωνίας.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί το εξής. Η δευτερογενής αναπαραγωγή του εθνικισμού είχε ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό του στα τέλη του 20ού αιώνα με αρνητικό πρόσημο. Έτσι, ενώ αρχικά ήταν μια κυρίαρχη πολιτική διαδικασία, που υποστηρίχτηκε και ιδεολογικά ως το ‘αναφαίρετο δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση’, από τη δεκαετία του ’70 που ολοκληρώθηκε η αποαποικιοποίηση και μετά είναι συνδεδεμένος σχεδόν αποκλειστικά με τις αρνητικές του εκφάνσεις (τη βία, την επεκτατικότητα, την έλλειψη ανοχής και ενσωμάτωσης, τον πόλεμο κλπ.). Αυτό οφείλεται αφενός στην απόρριψή του ως κάτι που ‘δεν αφορά εμάς’ (που θα εξετάσουμε παρακάτω σ’ αυτό το κεφάλαιο όταν θα μιλήσουμε για τον Billig και τον κοινότοπο εθνικισμό), αφετέρου οφείλεται στο ότι πολλές περιπτώσεις της δευτερογενούς αναπαραγωγής του εθνικισμού έθιγαν –και θίγουν– πολιτικά και οικονομικά τα ήδη υπάρχοντα κράτη. Οι αναδύομενοι εθνικισμοί στις αποικίες, για παράδειγμα, ήταν επιζήμιοι για την κυριαρχία των αποικιοκρατικών κρατών και τα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα σε πολλές περιοχές σήμαναν και το τέλος της, τυπικής τουλάχιστον, κυριαρχίας τους εκεί. Επιπλέον, τα εθνικιστικά κινήματα που εμφανίζονται σήμερα, όπως των Βάσκων αυτονομιστών, ή των Σκοτσέζων που ζητούν αυτονομία, απειλούν τη σταθερότητα και συνοχή των εθνικών κρατών στα οποία εντάσσονται και είναι, ως εκ τούτου, ανεπιθύμητα. Συνεπώς, ο εθνικισμός δεν είναι σήμερα επιθυμητός για παρόμοιους, αν και αντίστροφους πολιτικούς λόγους που τον έκαναν επιθυμητό κατά τον 18ο αιώνα: τότε συνέβαλε στη δημιουργία εθνικών κρατών που οι συγκυρίες επέβαλαν, ενώ σήμερα η δημιουργία εθνικών κρατών (προφανώς πιο κατακερματισμένων αλλά και πιο κοντά στο πρότυπο του πραγματικού ‘έθνους-κράτους’) είναι απειλητική και επιζήμια για τα κράτη που έχουν εγκαθιδρυθεί. Βέβαια, αυτό ίσχυε πάντα για τα κράτη που ήταν ήδη διαμορφωμένα.

Αφού εξετάσαμε τον εθνικισμό και προσδιορίσαμε τα βασικά χαρακτηριστικά και τις ιστορικές και άλλες συνθήκες ανάδειξής του, θα περάσουμε στην ανάλυση της εθνικής ταυτότητας. Στην επόμενη ενότητα θα ορίσουμε την εθνική ταυτότητα, θα προσδιορίσουμε τα βασικά της χαρακτηριστικά και θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους λόγους που εκδηλώνεται συχνά με ένταση.